

לרחף כמו פרפר, לעקוץ כמו דבורה < מרחב הוא מושג רחב וגמיש. הבנתו תובעת שילוב של היבטיו הפיזיים, החברתיים והסימבוליים (אני נשאת כאן תלמידה נאמנה של לפבר, שטבע את השילוש אף שלא הציע מנגנון לשילוב מרכיביו). אלא שהקביעה הזאת מובילה אותנו צעד קטן בלבד בדרך להבנה של אופן הלימוד הראוי שלו. שהרי באיזה שדה דיסציפלינרי הדיון הזה מתקיים? מאחר שהדרך כאן הפוכה – השאלה נולדת לפני הדיסציפלינה המארכת – קשה לקבוע מהו. אפשר לדון במרחב דיון פיזיקלי, גאוגרפי, חברתי, אדריכלי או אסתטי, ועם זאת, אי אפשר הכול. לפיכך אופי השדה וגבולותיו נגזרים באופן קונטינגנטי, וזאת בשלושה תנאים: שהגבולות ידועים וגלויים, שמרגע שסומנו יש אחריות כלפי הדיסציפלינות הרלוונטיות בהיבטיהן הרלוונטיים (גופי הידע, ההנחות המוקדמות והדיון הביקורתי עליהן) ושהתוצר הטקסטואלי קוהרנטי. מכאן נגזר גם האופי המתודולוגי של החקירה: עליה לציית לכללים האקדמיים, להתפרש לרוחב ולצלול לעומק ולהגן על תקפותה עד שתופרך.

או שלא. אפשר להפר את כל התנאים וההסכמות, לא לשאוף לקוהרנטיות ולבהירות, לא לנמק, לא לבסס, ולהצליח מאוד: לדייק, לעורר ולהצמיח דבר. במקרה הזה לא נדבר על מחקר אלא על טקסט פרשני.

תמר ברגר חוקרת את המרחב וכותבת עליו בהקשר התיאורטי הכללי ובהקשר הישראלי. ספריה: דיוניסוס בסנטר (הקיבוץ המאוחד, 1998) וברוח בין עולם לצעצוע (רסלינג, 2008). מאמרים, מסות ורשימות פרי עטה מתפרסמים באתר www.tamarberger.com.

לרחף כמו פרפר, לעקוץ כמו דבורה

סטוארט הול, מאבות הדיסציפלינה הבלתי־דיסציפלינרית שבשוליה אני פועלת, בפוסעו בנחישות בעקבות גראמשי, כותב כי האינטלקטואל צריך שניים: להיות בעל ידע עמוק יותר משל האחרים, ולפעול להנחלת הידע הזה למי שאינם משתייכים למעמדו, מעמד האינטלקטואלים. זו משמעותו של השילוב המבוקש בין התאורטי לפוליטי. אלו לימודי התרבות. אחר כך אמר, שאם ייתקל בעוד טקסט אחד על סדרת טלוויזיה אמריקנית הוא ישתגע (או משהו כזה).

מה שהתחיל בשנות השישים באוניברסיטת בירמינגהם כעיסוק מקביל ומשלים לאקדמי הממסדי, שדחה אותו תחילה, בניסיון להבין את הזיקה בין התרבות לפוליטיקה בבריטניה של אחרי המלחמה (והיה בעצמו המשך לעיסוק של אסכולת פרנקפורט ומי שנעשו לימים אבותיה הביולוגיים או המומצאים של הדיסציפלינה, ובראשם גראמשי ובנימין), הלך והשתנה במהלך העשורים הבאים. תחילה נתקל בשתי "הפרעות" (בלשונו המצדדת מאוד של הול) – הפמיניזם ותאוריית הגזע – ולמד לעכל אותן, ובהמשך נתקל בשאלות של מגדר ושל מיניות. בתהליך המתמשך מאז, שהתפשט אל מעבר לאוקיינוס ולעתים מכונה המפנה הפוסט־מודרני בלימודי התרבות, הלכו והתמקדו יותר ויותר בדרכי ההתקבלות של תוצרי התרבות הפופולרית, והלכו והתמקדו בדיסקורסיבי, וכך לעתים – אבד הפוליטי.

בדרך הצטרף ללימודי התרבות הדיון בתרבות החזותית – תחום מחקר שכן, חופף לעתים, שגם אתו יש לי יחסים.

אני מתבוננת במרחב הישראלי כדרך להתבוננות בישראליות בכלל; מתבוננת במרחב הממשי בלא לכפור בקיומו, ולא פעם גם בייצוגיו. הוא מעניין אותי, מרגש ומיידאש אותי. בלי ההתרגשות – מוטב שלא לעסוק בו.

מרחב הוא מושג רחב וגמיש. הבנתו תובעת שילוב של היבטיו הפיזיים, החברתיים והסימבוליים (אני נשאתר כאן תלמידה נאמנה של לפבר, שטבע את השילוש אף שלא הציע מנגנון לשילוב מרכיביו). אלא שהקביעה הזאת מובילה אותנו צעד קטן בלבד בדרך להבנה של אופן הלימוד הראוי שלו. שהרי באיזה שדה דיסציפלינרי הדיון הזה מתקיים? מאחר שהדרך כאן הפוכה – השאלה נולדת לפני הדיסציפלינה המארכת – קשה לקבוע מהו. אפשר לדון במרחב דיון פיזיקלי, גאוגרפי, חברתי, אדריכלי או אסתטי, ועם זאת, אי אפשר הכול. לפיכך אופי השדה וגבולותיו נגזרים באופן קונטינגנטי, וזאת בשלושה תנאים: שהגבולות ידועים וגלויים, שמרגע שסומנו יש אחריות כלפי הדיסציפלינות הרלוונטיות שהיבטיהן הרלוונטיים (גופי הידע, ההנחות המוקדמות והדיון הביקורתי עליהן) ושהתוצר הטקסטואלי קוהרנטי. מכאן נגזר גם האופי המתודולוגי של החקירה: עליה לציית לכללים האקדמיים, להתפרש לרוחב ולצלול לעומק ולהגן על תקפותה עד שתופרך.

או שלא. אפשר להפך את כל התנאים וההסכמות, לא לשאוף לקוהרנטיות ולבהירות, לא לנמק, לא לבסס, ולהצליח מאוד: לדייק, לעורר ולהצמיח דבר. במקרה הזה לא נדבר על מחקר אלא על טקסט פרשני.

לא פעם לחקירות שלי יש ממד היסטוריוגרפי, ולכן הן כוללות עבודה ארכיונית, המתלווה לסקירה של הספרות התאורטית. אי אפשר להתמסר כאן: בלתי אפשרי לציית במלואה להנחיה של הול ולגרור אותה עד קצות הידע; הכישלון מובטח מראש. אפשר רק לצבור די חומר כדי לחוש שכל מסקנה שתיגזר על יסודו תוביל אותנו לקראת ודאות טנטטיבית (זאת, למרות השינוי המהותי בעולם הידע שהולידה הווירטואליזציה ועדיין ממשיכה להצמיחו: פוטנציאל ההתפרשות הגדול שלו, זמינותו המואצת של המידע, שכלול אפשרויות ההצלבה שלו ואתם השינויים בדרכי הארגון שלו: שיבוש ההבחנה בין עיקר לטפל ובין מקור לפרשנות ותנועה ערה בין הלינארי לרשתני).

במילים אחרות, אפשר כך: להתפרש ולהעמיק במידה שלא תוביל לאבדן רסן מוחלט אך תותיר אותנו עם טריטוריה אחת מזוהה ובת תוקף עד שיוכה אחרת, לאמץ במהלך הדרך ככל האפשר את מה שאפשר מניסיונם של אחרים ולהפעיל כמה כישורים חינוניים, שאי אפשר בלעדיהם: יכולות עיכול, סינתזה וארגון. המלאכה הזאת, האקדמית, יצירתית במיטבה הרבה יותר משנדמה.

במקרה שלי ניכר עוד ממד, שאינו חיוני עולמית אבל הוא מהותי מבחינתנו: הלשון. זו שבכוחה לתרום גמישות מבנית, יכולת הפתעה וגם יופי. אם השימוש בה ראוי והניסיון עולה יפה – היא העושה את הטקסט לאחר. אין זה עוד טקסט אקדמי קלאסי אלא טקסט בעל ממד נרטיבי. לעתים הוא יציר כלאיים של ממש ולעתים הוא חורג אל מחוזות המסה והרשימה.

אמחיש: עבודת הדוקטורט שלי – התוצר האקדמי הסטרייטי ביותר שהצלחתי להוציא תחת ידיי – עסקה בנמל התעופה בתור סוג של מקום, ובאופן קונקרטי יותר: בהיותו מרחב ביניים. מקרה המבחן שלי היה נמל התעופה בן גוריון, בחירה שמיקדה את הדיון בנמלי תעופה בין־לאומיים שהם גם אתרי גבול. כבר בשלב זה נפל החלל הראשון: נמל התעופה נבחן בעיקר בתור אתר גבול ופחות בתור מוקדו של אמצעי תחבורה המשפיע על היחסים בין האדם למרחב.

ההנחה המוקדמת שלי הייתה שיש אופי חקירה מסוים המתבקש מהגדרת הנושא. הגדרתי שני כיווני חקירה, האחד קשור לשאלה התאורטית והאחר למקרה המבחן. מן הצד התאורטי עולה שאלת ההגדרות של מקום, אתר ומרחב ושל הביניימיות (לימינליות). ואולם הדיון במרחבים לימינליים דל למדי, ולכן פניתי לתחומים אחרים – אנתרופולוגיה, לימודים פוסט־קולוניאליים (תרבותיים־חברתיים) – ובחנתי את ישימותם במקרה שלי. גיליתי כי המושג ההולם ביותר הוא ההיברידיות, מושג שמקורו בביולוגיה וממנה עבר (דרך מיכאיל בחטיין) לדיון החברתי־תרבותי. בעקבות זאת הצעתי את הצירוף "מרחב היברידי".

אפשר להסתכל על נמל תעופה – הן נמל תעופה באשר הוא הן נמל התעופה בן גוריון – מכיוונים רבים מאוד, שלא פעם חוצים זה את זה. הוא כולל היבטים היסטוריוגרפיים (במקרה הישראלי – הקמתו בידי הבריטים וההקשר הקולוניאלי, מעורבותם של הטמפלרים בהקמתו, מקומה של התנועה הציונית במהלך ועוד), גאוגרפיים (מיקומו, השפעתו על יישובי הסביבה ועוד), תכנוניים (תחבורה, תשתיות), חברתיים (מי העוברים בו, הדינמיקה שלו בתור מקום עבודה ועוד), כלכליים (צורך, עלויות, פרטי וציבורי, הקשר הגלובליזציה), אקולוגיים (רעש, ההשפעות של שינוי פני הסביבה ועוד), הנדסיים, טכנולוגיים, אדריכליים, אסתטיים ופוליטיים (הפוליטיקה של נמל התעופה מבחינת העוברים בו, לדוגמה). מובן שלא עסקתי בכל ההיבטים האלה. רקחתי מרקחת עשויה מרכיבים היסטוריוגרפיים, גאוגרפיים, אדריכליים־תכנוניים ופוליטיים; ויתרתי, פחות או יותר, על המרכיבים האחרים; התבססתי על תחקיר ארכיוני ממצה ככל שיכולתי, על הספרות המשנית למיניה, ככל שהצלחתי לשים עליה את ידי, ועל תאורטיזציות בשאלות הכלליות. התבססתי על מקורות ארכיוניים ולא על ראיונות, נגעתי נגיעה חלקית בשאלות הכלכליות־חברתיות (מלבד דיון רחב יחסית בגלובליזציה), כמעט שלא עסקתי בשאלות האקולוגיות, ולשאלות הטכנולוגיות התייחסתי רק ברמז. בקיצור, החסרתי הרבה יותר משהכלתי. שרטטתי את מפת שדה המחקר – שרטוט שהצידוק היחידי לקיומו עשוי להיות הקוהרנטיות הפנימית שלו, החיבור בין מרכיביו והיעדר שרירותיות.

הפרויקט הגדול הבא שלי היה שונה לגמרי. הוא עסק במושג המודל בהקשר הישראלי. מקצתו עשויה מתודולוגיה אקדמית אדוקה, מקצתו פרשנית, מסאית, אסוציאטיבית ופתוחה. מושג המודל נפרש בו לרוחב: הוא עוסק במודלים ממשיים, במודלים רעיוניים ובייצוגיים. הפרויקט צמח בהדרגה ולא הוכתב בידי מושג או שאלת-על. ראשיתו בטקסט אחד או שניים שהמודל היה נושאם המפורש, המשכו בהכרה שעוד טקסטים קיימים ראויים להצטרף אליהם וסופו בחיפוש יזום של מקרים להמחשת אופקיו הרחבים (האפשריים) של הנושא.

האם יש הבדל מהותי, חותך, בין טקסטים אקדמיים לטקסטים נרטיביים, למסות, לרשימות? בתשובה משועשעת לריצ'רד רורטי, אומברטו אקו כופר בהבחנה החדה בין טקסטים מדעיים ליצירתיים ומעמיד את ההבדל על ה"עמדה הטענתית". במקרה האחד מובאת הצעה למסקנה אחידה, ובמקרה האחר הפסקנות ממושטטת והמסקנות האפשריות נותרות בלא הכרעה. מאחר שרוב כתיבתי עשויה משני סוגי החומרים גם יחד ומכוונת התכוונות מסוימת (גם אם היא מרובה), איני יכולה לאמץ את תשובתו כלשונה, אלא רק להשתמש בה ולהציע כך: מסקנה אחת – אולי, אבל לא בהכרח חותכת, ובעיקר מוגשת גם על דרך ההראיה והמשל ולא רק על דרך הטיעון בתור דבר דבור על אופניו.

ישנה הנאה עצומה בריחוף הפרפר בין מחוות, בין דיסציפלינות, בטעימה מהכול. אבל ערכו של הריחוף נבחן בכושר העקיצה, ביכולת להיעשות לדבורה. זה המקום שבו קורה משהו למישהו. מישהו נע, מישהו מבין משהו, מישהו מתעורר לפעולה. בעיניי, זה המקום הפוליטי.

אבל לפעמים, כשאני מרחפת כמו פרפר – הולכת לאיבוד לזמן ארוך או קצר, מוצאת את עצמי עם בני שיח מתחלפים ומתארכת בעבודתי השוטפת במקומות של אחרים, ואפילו כשאני מרגישה שעקצתי (ואולי אפילו באמת עקצתי) – אני נתקפת געגועים לדיסציפלינריות, לפרח האחד. להשכלה הקלאסית, לעומק, לצמצום, למודרניות הגאה. אלא שאז עולה דוק של ניחוח מפתה, ואכן אני מתפתה ונסחפת שוב אל השפע ומתמסרת לעונג של החשיפה ושל הפתיחות.